

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:2 – Sayı:4 - Mayıs 2018

koynunda büyüdük

ANASAY

Sayı 4 - Mayıs-2018

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi - ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

kaynakca.info
Türkiye Kaynakçası

Scientific Indexing Services

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. Ahmet BEŐE - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan BAHAR - Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR- Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŐ - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal POLAT - Amasya Üniversitesi
Prof. Dr. Metin BAYRAK – Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Hanifi ALABIYIK- Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan DURAK – İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN - Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĐLU - Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Salim CÖHCE - İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Őeyhmus Recai TEKOĐLU – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Turgut YİĞİT - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ - Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Akın BİNGÖL - Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Anıl YILMAZ –Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim Ethem ÇAKIR - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Nezahat CEYLAN - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ümit KILIÇ - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŐDI - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL - Atatürk Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN -GaziosmanpaŐa Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Gülnur AYDIN- Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Suat VURAL - Ardahan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ő. Mustafa ERSUNGUR - Atatürk Üniversitesi

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU- Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Erdoğan ERBAY-Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR-Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin KÖSE- Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN- Atatürk Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Sacit AÇIKGÖZOĞLU- Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Doç. Dr. Abdulkadir KAYA- Erzurum Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Fatih SAKALLI- Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Ömer ALANKA- Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Demet TAŞKAN- Bozok Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gül KARPUZ- Atatürk Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şaban Mustafa ERSUNGUR- Atatürk Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

Fettah AYKAÇ /Aziz DOĞANAY	13
ORYANTALİSTLERİN ŞAM EMEVİYYE CÂMİİ İLE DİYARBAKIR ULU CÂMİİ HAKKINDAKİ İDDİALARI VE BU İDDİALARA K.A.C. CRESWELL'İN CEVAPLARI ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNME	
Yasemin ULUTÜRK	37
TÜRK ROMANINDA DESTANÎ BİR KAHRAMAN: BATTAL GAZİ	
Edip YILMAZ / Erdal ELMAS	47
OHRİ'DEKİ (MAKEDONYA) OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİ	
Neşe ÇOBAN ÇELİKDEMİR /Aslıhan CANBUL.....	83
DÖVİZ KURLARINDAKİ DEĞİŞİMİN SİGORTA ŞİRKETLERİNİN AKTİF-PASİF YÖNETİMİNE ETKİSİ VE BİR UYGULAMA	
Müjdat KIZILOĞLU	99
ERZURUM KÖY SEYİRLİK OYUNLARINDA MİZAHİ UNSURLAR	
Aziz COŞKUN	115
“SAĞLIĞIN ENDÜSTRİYELLEŞMESİ” VE TELEVİZYONDA SAĞLIK PROGRAMLARININ SUNULUŞ ŞEKLİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: ‘ZAHİDE YETİŞ'LE' ÖRNEĞİ”	

ORYANTALİSTLERİN ŞAM EMEVİYYE CÂMİİ İLE DİYARBAKIR ULU CÂMİİ HAKKINDAKİ İDDİALARI VE BU İDDİALARA K.A.C. CRESWELL'İN CEVAPLARI ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNME

*RECONCIDERING ORIENTALISTS CLAIMS REGARDING
UMAYYAD MOSQUE OF DAMASCUS AND THE GREAT MOSQUE
OF DİYARBAKIR UNDER THE LIGHT OF K.A.C. CRESWELL'S
ANSWERS¹*

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fettah AYKAÇ* /Aziz DOĞANAY**

ÖZET

Son asırlarda, oryantalist yaklaşıma sahip Avrupalı araştırmacıların çoğu ‘Müslümanların erken devirde Hıristiyanlardan fetih yoluyla aldığı bazı şehirlerdeki, halen transeptli plana sahip, önemli cami yapılarının önceden kilise oldukları ve sonradan tamamen camiye tahvil edilinceye kadar Hıristiyanlarla paylaşılarak ortaklaşa kullanıldıkları’ türden iddiaları yayınlarında sürekli tekrar ederek gündemde tutmayı başarmışlardır. Bu iddialarına, Şam Emeviyye Câmîi’nin önceden Temenos adıyla bilinen Pagan-Roma Jüpiter Tapınağı’nın avlusundaki Aziz Yuhanna (St. John The Baptist / Vaftizci Yahya) Kilisesi olduğunu, erken devir Müslüman müelliflerin kitaplarında geçen bazı rivayetleri delil olarak göstermişlerdir.

¹- Makale Geliş Tarihi: 03.05.2018 Makale Kabul Tarihi: 09.05.2018

* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi. fetthaykc3@gmail.com

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. azizdoganay@marmara.edu.tr

Bu iddia daha sonra Diyarbakır Ulu Câmii ilavesiyle C. Warzinger ve K. Wulzinger tarafından 1921’de yayınlanan ‘*Damascus I*’ isimli kitapta ciddi bir şekilde tekrar dile getirilerek, gerçeğe en yakın ihtimal olarak yerleştirilmeye çalışılmıştır. Gerçekte tarihî bir belgesi olmayan bu görüşler 1940’ların sonunda Avrupalı yayınlardan yapılmış olan özet tercüme yoluyla Türkçe literatüre de girip ‘alternatifi olmayan veya gerçeğe en yakın olan rivayetler’ olarak yerleşmiş ve sonraki yayınlarda tekrar edilmiştir. İngiliz araştırmacı Keppel Archibald Cameron Creswell (1876-1974), dünya çapında meşhur olan 1932 ve 1969 tarihli ‘*Erken İslâm Mimarisi*’ isimli kitaplarında bunları ele alıp tutarsızlıklarını tarihî ve mimarî delillerle ortaya koymuştur. Ancak, Creswell’in cevapları ve bu konuda yazdığı çok önemli bilgiler, söz konusu iddiaların alternatifi olarak henüz Türkçe yayınlara girmemiştir.

Bu makalede, oryantalistlerin propagandasını yaptığı tutarsız iddialarla, bunlara alternatif olarak Keppel Archibald Cameron Creswell’in cevapları ve aktardığı bazı önemli bilgiler, sanat tarihi ve İslâm mimarisi eğitimi müzakerelerinde, yardımcı kaynaklarında ve bundan sonra yapılacak yayınlarda yerini alması ümidiyle araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Emeviyye, Şam Ulu Câmii, Diyarbakır Ulu Câmii, Creswell, Oryantalist.*

ABSTRACT

During the last few centuries, majority of European (orientalist) researchers have been (and still) claiming through their publications and repeated at every opportunity that many of the mosques (with basilical plans) had been Christian churches before the cities they were in conquered by Muslims in early years and these church buildings had been co-used with Christians till they were converted to mosques at later stages. This claim has been supported with an example that the very building of the Umayyad Mosque of Damascus was the Church of St. John the Baptist, which was in courtyard of the Roman / Pagan Temple of Jupiter (so called Temenos building) in the center of Damascus. This legend about ‘Umayyad Mosque of Damascus, was carried on and repeated quite seriously with an addition of the Great Mosque of Diyarbakır by the co-authors C. Warzinger and K. Wulzinger in their book titled ‘*Damascus I*’, published in 1921, was also tried to establish it as “the legend, nearest to the truth” behind the history of these buildings.

These views with no trustworthy historic or architectural evidences, were transpered via the summarised translation works from the European books in late 1940's, acquired the top place in Türkish literatures and were repeated in all later publications as the truest "legend" without an alternative. Against these claims, English researcher Keppel Archibald Cameron Creswell (1879-1974), in his famous books titled '*Early Muslim Architecture*' published in 1932 (updated and re-printed in 1969), put forward few historic and architectural evidences which invalidated these claims. Unfourtunately his replies and the valuable information he put forward, have not been given the space and voice they deserved in Turkish publications as yet.

In this article, these orientalist claims, and Mr. Creswell's replies have been put forward with hope and intentions that these alternative informations may find their way into study materials, future publications and discussion circles of Islamic architecture as well as History of Arts education at all levels in Turkey.

Key words: Umayyad, Great Mosque of Damascus and Great Mosque of Diyarbakir, Creswell, Orientalist.

ORYANTALİSTLERİN ŞAM EMEVİYYE CÂMİİ İLE DİYARBAKIR ULU CÂMİİ HAKKINDAKİ İDDİALARI VE BU İDDİALARA K.A.C. CRESWELL'İN CEVAPLARI ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNME

Bilindiği üzere, Erken Devir İslâm Mimarisi araştırmaları ve kaynakları söz konusu olduğunda akla ilk gelen Avrupalı (Oryantalist) araştırmacılar ve onların yayınlarıdır. Bunun en önemli nedeni, İslâm dünyasındaki mimarî, özellikle de Erken Devir İslâm Mimarisi alanında birkaç yüzyıldır Avrupalı eğitimli arkeolog, sanat tarihçisi, mimar veya sadece maceracı, defineci ve benzeri yüzlerce insanın, bireysel olarak ve ekipler halinde, bu alanda araştırmalar ve yayınlar yapmış olmalarıdır.

Avrupalılar bunu başarabilmek için yeni pazarlar (sömürge alanları) bulmak maksadıyla yollara düştükleri XVI. yüzyılın başından itibaren tüm dinî metinleri, antik dönem kaynaklarını ve Haçlı seferleri döneminden itibaren Doğu'dan getirilmiş eski kitaplardaki her türlü bilgi, belge ve haritayı okuyup rehber kitaplar hazırlamışlardır.

Bu rehber kitapların yardımıyla farklı amaçlara sahip finansörlerin de desteklediği yüzlerce birey veya birkaç kişilik ekip yaya, binekli veya sömürge

gemilerini kullanarak dünyanın en ücra köşelerine kadar gitmişlerdir. Hemen her alanda yeni keşifler yapmak suretiyle çok sayıda ilave bilgi ve belgelere ulaşarak, pazıl'ın eksik veya hatalı kısımlarını da tamamlayıp, matbaa tekniğini keşfetmiş olmalarının da sağladığı avantajla, bu bilgileri herkesin kullanımını için yayımlamışlardır.

Avrupalı devletlerin özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sanayi devrimini tamamlamaları sonucu, Doğulu (Müslüman) devletlerin önüne geçtikleri ve bu 'ilerde/önde olma' durumunu sürekli kılabilmek için her yolu deneyerek yeni araçlar ortaya koydukları, sonra da bunları pazarlayıp ticaret yaptıkları bilinen bir gerçektir.

Avrupalılar diğer alanlarda kaydettikleri bu ilerlemeyi arkeoloji, sanat tarihi ve mimarî alanlarda da kullanmış², bunun sonucu olarak da en erken dönemlerden itibaren Müslümanlara ait mimarî eserlerin hemen hepsinin nerede ve ne durumda olduklarını tesbit ederek ölçümlerini yapıp, vaziyet planlarını çizip, fotoğraflarını çekerek³ bu yapılarla ilgili tüm bilgileri yayımlamış olmaları ve bunların da halen kütüphanelerde muhafaza ediliyor olması konunun diğer önemli bir tarafıdır.

Bu konunun fazla dikkat çekmeyen (çok dikkatli okuma yapmadan fark edilemeyen) diğer önemli bir tarafı, Avrupalı araştırmacıların çoğunluğunda 'Batı'nın her alanda Doğu'dan üstün olduğu' görüş ve inancının hâkim olduğu gerçeğidir (Koçak 2012: 69-70). Bu gerçek, böyle çarpık inanca sahip bazı araştırmacıların bakış açılarının doğruluğunu isbat gayesiyle, bazı Müslüman müelliflerin eserlerinde buldukları yanlış ve tutarsız bilgileri doğru kabul ederek kullanma, kendi hedefleri e hizmet etmeyen bazı belgeleri de çarpıtarak 'hileyi şer'e uydurma' ve çarpıtmadıklarını da 'yok sayma' tavırlarında ortaya çıkarmaktadır (Creswell 1979: v. I, p. I, p. 102-110).^{45*}

² Bu tarihler aynı zamanda Avrupa'da diğer bilim dallarının ardından Mimarî, Arkeoloji ve Sanat Tarihi alanlarının da ayrı ayrı bilim dalları olarak Üniversitelerde kürsülerinin kurulup araştırma, eğitim ve öğrenimlerinin başladığı dönemlerdir. (bkz. "history-of-science", Erişim tarihi, 01.09.2017, <https://www.britannica.com/science/history-of-science>.)

³ Fransız Victor Place, 1855'de Horasâbad kazılarında ilk defa fotoğraf makinası kullanarak tarihe geçen kişidir (Erişim tarihi 03.04.2017, <http://archaeology.about.com/od/pterm/g/placev.htm>).

⁴ Creswell, Kubbetü's-Sahre'nin sekizgen planının kaynağı konusunda Rivoira'nın kitabında gösterdiği (Rivoira 1910: 24; 12'den aktaran, Creswell, v. I, p. I, p. 102, n. 7, 9) eski kilise planında yaptığı değişiklikler ile, De Vogue'un 1860'da yapı daha iyi durumdayken inceleyerek yaptığı çizimi üzerinde yaptığı (Butler: 1908:250) oynamalar ve Butler'in de Busra Katedrali'nin orijinal planı olarak kitabında gösterdiği (Butler: 1908:250) Figür 36'da "değişiklikler" yaptığı yönündeki örnekleri kitabında yayımlamıştır.

⁵ * Bazı Batılı araştırmacıların ayrıca Fergana, Kazakistan, Harizm, Türkmenistan ve Horasan coğraf-

Avrupalı, profesyonel veya amatör, araştırmacıların İslâm coğrafyasından çeşitli yollarla çalıp çırptıkları sanat tarihi açısından değerli arkeolojik eserler hakkında birkaç araştırma ve yayın yapılmış olmakla birlikte⁶ oryantalistlerin Erken Devir İslâm Mimarîsi alanında yaptıkları bilgi kirliliğini ve çarpıtmaları düzeltecek dişe dokunur çalışmalar henüz ortaya konulmamıştır.

Avrupalılar XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bu çalışmalarını daha profesyonel bir şekilde yapmaya devam ederken, aynı zamanda mimarî eserler ve konularla ilgili bulgu ve iddialarını yaptıkları yayınlar yoluyla -karşılarında başka kimse olmadığı için olsa gerek- birbirileri ile dinî, tarihî, mimarî, kültür ve sanat açılarından müzakere edip tartışmışlardır.

Erken Devir İslâm Mimarîsi ile ilgili herhangi bir konu hakkında birkaç farklı yazarın yayını incelendiğinde, kendi aralarındaki tartışmalarda daha çok İslâm'dan önce mimarî değere hâiz hiç bir eser ortaya koyamamış olan (çöllerdeki fakirleri çadırlarda, şehirdeki zenginleri de kerpiçten yapılmış basit yapılarda yaşayan) bedevî Arapların, İslâm'a girdikten kısa üsre sonra Kubbetü's-Sahre ve ardından Şam Emeviyye, Kayrevan, Kurtuba, Samerra ve *İbn Tolun camileri gibi abidevî eserleri nasıl ortaya koyabildikleri* sorusunun cevabının arandığı görülmektedir.

Bu tartışmalarda, sahip oldukları “daha az uygar, hatta barbar olan Doğu” şeklindeki bakış açısının (Taşkent 2012: 157) doğal sonucu olarak Batılı araştırmacıların çoğunda; “Bedevî Araplar söz konusu âbidevî eserleri kendileri düşünüp, araştırıp yapmış olamazlar, olsa olsa kılıç zoruyla fethettikleri yerlerde İslâm'dan önce o coğrafyalarda mevcut olan medeniyetlerden aparıp yapmış ya da Hıristiyan (Kıptî, Grek vb.) usta veya mimarlara yaptırmışlardır.

Öyleyse, her konuda Müslümanlardan daha ilerde olan biz Avrupalıların, Müslümanların önceki medeniyetlerden kopya edip, biraz da İslâmî gerekliliklere uydurarak değiştirip ortaya koydukları her bir mimarî yapının ve her bir yapı unsurunun fikir ve malzeme olarak nereden geldiğini araştırıp ortaya çıkartmamız gerekir. Bu sayede hem onların ortaya koydukları büyük mimarî

yasının Türklerin Müslüman olmadan önce ve sonra yaşadıkları Taşkent, Buhara, Semerkand, Merv, Belh, Tebriz, İsfahan gibi şehirlerinde yaptıkları birçok Türk mimarî eserini meselâ ismi Türkçe “Tanrı Hâne” olan bir VIII. yüzyıl camisini “Tarikh Khana” şeklinde yazıp anlamının da “Karanlık Ev” olduğunu söyleyecek kadar ileri giderek Fars kültürüne aitmiş gibi gösterme gayretleri de mevcuttur (bkz. Pope A. U., *Illustrated London News* CLXXXII, p. 154 ile Herzfeld'den aktaran, Creswell, *Early Muslim Architecture*, c. II, 1979, s. 98, dn. 3,4).

⁶ Bkz. Duchene 2002; Öndeş 2002; Kutlu 2007; Karaduman 2008; Yılmaz 2015.

şaheserler sebebiyle İslâm kültürünü ve sanatını merak edip hayranlıkla takip eden toplumumuza ‘işin doğrusunu’ göstermiş ve onları ‘aydınlattmış’ oluruz, hem de Müslümanların bu eserleri kendi bilgi ve becerileri ile ortaya koymadıklarını anlatarak Hıristiyanlardan daha iyi olmadıklarını tüm dünyaya ‘ispat etmiş’ ve böylece kendi vicdanlarımızı da rahatlatmış oluruz” şeklindeki tavırları, Avrupa dillerinde yapılmış olan İslâm mimarîsi alanındaki yayımların hemen hepsinde görülmektedir.

Mezkûr düşünce ve bakış açısı, Erken Devir İslâm Mimarîsi konusunda Avrupa’da XIX. yüzyılın başlarından bu yana yapılmış hemen her yayında sıklıkla açığa çıkmaktadır. Bu yayınlarda görülen yaygın ana fiki , ‘falanca erken İslâm eserinin tamamı veya bir kısmı, falan yerdeki Hıristiyan, Ermeni ya da Sasanî kökenden alınmıştır’ şeklinde özetlenebilir.

Bu bâbda 634/5’den itibaren fethedilmeye başlanmış olan Suriye, Filistin, Ürdün, Kuzey Afrika ve Mısır’dan Mâverâünnehir’e; Horasan coğrafyasından Fars, Irak ve Anadolu’ya kadar olan sahada bulunan tüm Erken Devir İslâm yapılarının bütününe veya parçalar halinde yapı unsurlarının, mimarî kökenlerinin hangi coğrafyadaki hangi yapılardan geldiğine dair karşılaştırmalar yapıp, iddialar ortaya atarak, yaptıkları yayımlar yoluyla fitnelerini birer Truva atı gibi tüm İslâm dünyasına salmışlardır.

Bu çerçevede batılı araştırmacılar Kâbe’nin yeniden yapılması, ilk ve sonraki câmi planları, mihrap, maksure, minber, minare, sivri kemer, atnalı kemer ve benzeri unsurların İslâm mimarisine ilk olarak ne zaman ve ne şekilde girdiği gibi teknik konuların yanı sıra; Mescid-i Nebevî’nin başlangıçta Araplara mahsus ‘Dâr’ usulünde peygamberin ailesi için yaptırdığı evi olduğu ve Hazreti Peygamber’in (sas) vefatından sonra mescide çevrildiğini, İslâm’da resim yasası meselesini, Kiliselerin camiye tahvili, Kubbetü’s-Sahre, Şam Emeviyye Câmii, Mescid-i Aksa gibi mimarî eserlerin neden ve nasıl yapıldıklarını da kendi aralarında çokça tartışmış ve bazen anlaşmazlıklar da yaşamışlardır.

Avrupalı araştırmacıların kendi aralarında yaşadıkları bu tartışmalara Şam Emeviyye Câmii ve Diyarbakır Ulu Câmii hakkında yapılan yayımlar güzel bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu tartışmalarda mezkûr yapıların önceden kilise oldukları ve bu şehirlerin fethedilmelerinden sonra bir müddet Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından ortaklaşa kullanıldıkları, daha sonra camiye çevrildikleri yönündeki iddiaları, bazı erken dönem Müslüman müelliflerin eserlerinde geçen ihtilafli bilgiler de kaynak gösterilerek ileri sürülmüştü .

Avrupalı araştırmacılar arasında büyük bir çoğunluk bu rivayetlerin doğru olduğuna inanmaktadır. Buna mukabil aralarında tarafsız düşünerek mezkûr rivayetlerin yanlış olduğunu dile getiren az sayıda araştırmacı da bulunmaktadır. Fahri profesör ünvanlı, Erken Devir İslâm Mimarîsi uzmanı İngiliz araştırmacı Keppel Archibald Cameron Creswell (1879-1974) de bunlardan biridir. Creswell bu iddiaların ‘çarpıtılmış, yanlış rivayetlerden ibaret’ olduklarını uzun yıllar önce meşhur ‘*Early Muslim Architecture (1932/1969)*’ kitaplarında tarihî ve mimarî bilgi-belgelerle karşılaştırmalı olarak ortaya koymuştur.

Ancak bu bilgiler henüz Türkçe literatüre girmediği için, bahsi geçen yapıların önceden kilise olduğu ve fetihten sonra Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldığı propagandası, 1945’lerden sonra Avrupalı yayınlardan yapılmış olan tercüme yayınlar yoluyla Türkçe yayınlara girmiş ve bu yanlış bilgiler hâlâ İslâm mimarîsi araştırmaları çevrelerinde konuşulmaya / öğretilmeye devam etmektedir (Önal-Bozkurt 1993: 48; Yazıcı 1995: 108; Fayda 2007: 49; Kamiya 2014⁷).

Aşağıda ‘Şam Emeviyye Câmii ile Diyarbakır Ulu Câmii’nin önceden kilise oldukları ve bu şehirlerin fethinin akabinde mezkûr kilise yapılarının bir süre Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldığı’ iddiaları ele alınacaktır. Ayrıca ‘Velid b. Abdulmelik’in 705-715 yılları arasında Şam Emeviyye Câmii, Mescid-i Nebeviyye ve Mescid-i Aksa gibi büyük inşa faaliyetlerini yürütürken Bizans kralından usta, mozaik, altın ve benzeri yardım aldığı’ şeklindeki iddialar ve bu iddialara K.A.C. Creswell’in verdiği cevaplar, Avrupa’da yapılmış yayımlardan derlenerek araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

ŞAM EMEVİYYE CÂMİİ VE DİYARBAKIR ULU CÂMİİ HAKKINDAKİ RİVAYETLER VE ORYANTALİST ARAŞTIRMACILARIN İDDİALARI

Şam Emeviyye Camii ve Diyarbakır Ulu Câmii hakkında Oryantalist araştırmacıların iddiaları şu şekilde sıralanabilir:

⁷ “Rivayete göre Dimaşk hicretin 14. yılında kısmen barış yoluyla fethedilmiş, iki taraftan şehre giren ordu tam ortada Aziz Yuhanna Kilisesi’nin bulunduğu yerde bulunduğu için mabedin yarısı Hristiyanlara bırakılmış, diğer yarısı camiye tahvil edilmiştir.” (Önal-Bozkurt 1993: 299); “Dimaşk’ın fethinin ardından (14/635) Romalıların baş tanrısı Jupiter’in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebu Ubeyde b. Cerrah gözetiminde camiye çevrilmiş.” (Yazıcı 1995: 108); “Nitekim Dimaşk şehrinin ortasında bulunan Aziz Yuhanna Kilisesi’nin yarısı Hıristiyanlara bırakılmış, yarısı camiye dönüştürülmüştür.” Fayda, 2007: 49; “...Ümeyye Camii’nin bulunduğu yerde m.ö. I. yüzyılda Romalıların tarafından tanrıları Jüpiter adına inşa edilmiş bir mâbed bulunmakta idi. Hristiyanlar bu mâbedi m.s. IV. yüzyılda bazilikaya çevirdiler. 635 yılında Emevîler Şam’ı ele geçirip başkent yaptıktan sonra bir süre bu binayı Hristiyanlarla paylaştılar. Nihayet Halife Velid 705-714 tarihleri arasında bu binayı yıktırıp yerine cami yaptırdı...” (Sezgin 1979: 6); “...Şam Emeviyye Camii ve Diyarbakır Ulu Camii önceden bir kilise yapısı idi...” (Henri Sterlin *Architecture de l’Islam*, 2002’den aktaran, Kamiya 2014)

1- Erken devir İslâm kaynaklarından hareketle Şam'ın fethinin ardından Müslümanlar, şehrin merkezindeki Romalıların Jüpiter tanrısına adadıkları Temenos Tapınağı'nın avlusunda bulunan, Aziz Yuhanna Kilisesi'ni (St. John The Baptist / Vaftizci Yahya), Halife I. Velid 705-715 yılları arasında tüm Temenos alanını cami olarak yeniden yaptırmaya kadar, Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanmışlardır.

2- Temenos Tapınağı'nın güney duvarına bitişik yapı önce Theodosius (379-395) zamanında Aziz Yuhanna Kilisesi'ne dönüştürülmüş (Çizim 1 / Creswell, Fig. 93), ardından da (bazı Avrupalı araştırmacılara göre) Naos'unun pozisyonu bakımından Hıristiyan prensiplerine göre kiliseye tahvil edilmesi mümkün olmayacağından, 629'da Heraclius tarafından tüm alan yine güney duvarına bitişik konumda ve transept ilavesiyle kilise olarak yeniden yapılmıştır (Çizim 2 - Cr F. 94).

3- Bazı araştırmacılara göre ise, Aziz Yuhanna Kilisesi'ne sonradan transept ilave edildiği kabul edildiğinde transeptin bir payesinin Temenos'un Güney duvarındaki (halen kapatılmış olarak mevcut) üçlü ana giriş kapısının merkezini kısmen kapatıyor olacağından, mezkûr kilisenin bir transept veya kubbeye sahip olması mümkün görünmemektedir (Çizim 1 / CrF. 93), ancak kubbe ve transept binanın çarpıklığını gidermek için sonradan yapılmış olmalıdır.

4- Aynı şekilde 'Diyarbakır Ulu Câmii de önceden bir kilise yapısı olup, fethin akabinde bir süre Hıristiyanlarla paylaşılarak ortaklaşa kullanılmıştır.

5- Müslümanların halifesi Velid b. Abdülmelik'in talebi üzerine Medine, Kudüs ve Şam'daki cami inşaatları için Bizans imparatoru I. Justinien, Hıristiyan ustaların yanı sıra yükler dolusu mozaik, altın, gümüş gibi yardımlar da göndermiştir (İbn Asâkir, [yz.]'den aktaran, Creswell 1979: 152, dn. 6).

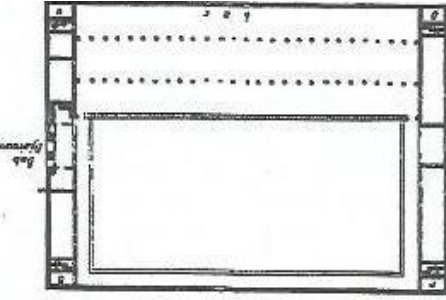
Creswell, Avrupalı araştırmacıların İbn Asâkir, İbn Cübeyr, İlmevî gibi erken devir Müslüman müelliflerin kitaplarında bulunduğunu öne sürerek dört elle sarıldıkları bu rivayet ve iddiaları dürüst bir bilim adamına yakışır şekilde ele alarak ayrı ayrı araştırıp, bunların 'belgesi mevcut olmayan, çarpıtma, abartma ve başka olaylardan uyarılma şeyler' olduklarını *Early Muslim Architecture (1932/1069)* kitaplarında detaylı bir şekilde ortaya koymuştur (Creswell 1979: 180-196).

YUKARIDA SIRALANAN İDDİALARA CRESWELL'İN CEVAPLARI

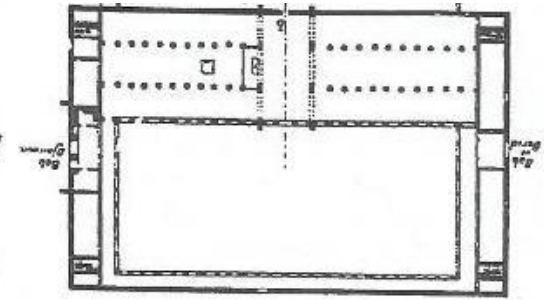
İlk grup iddialar, Şam Emeviyye Câmii binasının önceden Temenos Tapınağı avlusunda bulunan Aziz Yuhanna Kilisesi olduğu, Diyarbakır Ulu Câmii'nin de önceden bir kilise olduğu ve mezkûr yapıların bu şehirlerin fethe dilmelerinin ardından, tamamen camiye tahvil edilinceye kadar, Hıristiyanlarla paylaşılarak ortaklaşa kullanıldıkları yönünde yoğunlaşmaktadır.

Creswell bu iddiaya cevap verirken konunun başında; “Daha önce Let-haby'nın savunduğu bu görüşü Dussaud önce Marçais'e yazdığı mektuplar da (Creswell 1979: 180, dn. 7), sonra da 1906'da '*Revue Africane, L., p. 40, dn. 3*'deki makalesinde, Diehl'de 1910'da, '*Manuel d'art Byzantin, p. 319*'da ortaya koydu. Bu iddiaları Strzygowski'nin aynı yıl *Amida, p. 330*'da dikka-te alıp, araştırdığını yazmasının ardından, Watzinger & Wulzinger'de 1921'de *Damascus I* (Creswell 1979: 181, dn. 2-3) isimli yayımlarında devam ettirip geliştirildiler. Dussaud konuyu 1922'de Lammens 1925'de yeniden gündeme getirdi.” ifadeleriyle mezkûr fikrin nasıl yayıldığı hakkında ön bilgiler vermiştir (Creswell 1979: 180, dn. 11, 12).

Creswell, ayrıca Şam Emeviyye Câmii binasının önceden bir kilise olamayacağını Keytanî [Caetani] gibi önemli bir oryantalist araştırmacı tarafından da kabul edildiğine vurgu yapmıştır (Creswell 1979: 188, dn. 6).

Çizim 1, (Dussaud)

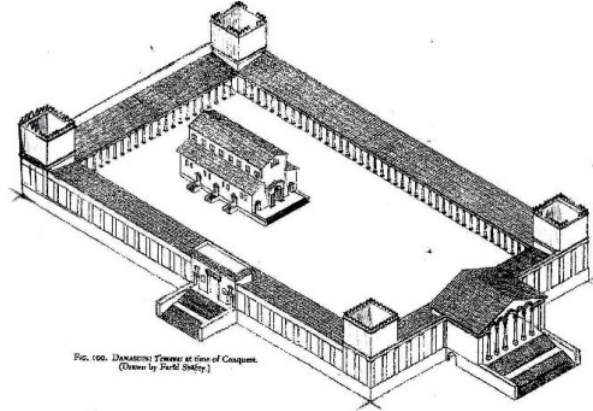

Çizim 2, (Dussaud)

Çizim 1. (Creswell Fig. 93) Watzinger & Wulzinger ile Dussaud'un Temenos'un güney duvarına bitişik olduğunu iddia ettiği IV. yy. kilise planı (not: üst güney duvarındaki üç nokta Temenos'un üçlü giriş kapısının olduğu yerdir).

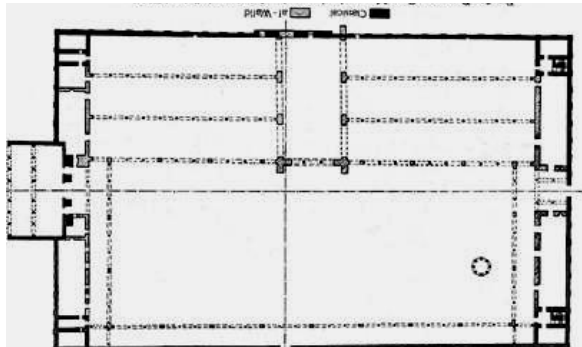
Çizim 2. (CrF. 94) Bu kilise planına VI. yy'da ilave edildiği iddia edilen üç'lü girişe denk gelen Transept'in konumu.

Creswell anlatımına devam ederek, "Watzinger & Wulzinger mevcut iddialarını biraz daha geliştirip önceden buradaki Romalıların Jüpiter'e adanmış yapısının yani Temenos Tapınağı'nın avlusunda, güney duvarına paralel konumda 'Jupiter Damascenus' denilen bir tapınak binası (Çizim 1) bulunduğunu, bu binanın önce Theodosius (379-95) tarafından kiliseye tahvil edildiğini, 629'da Heraclius tarafından yıkılarak aynı yere, transeptli bazilika planında yeni bir kilise (Çizim 2) yaptırıldığını, el-Velid'in de bu yapıyı câmiye çevirirken önceki yapıda mevcut olan transeptte 'sadece bir kubbe eklediğini' iddia ettiklerini" nakletmiştir (Creswell 1979: 180, dn. 10).

Çizim 3, (Farid Shafey, Creswell 1979: 195)

Çizim 3. (CrF.100) Temenos'un dış çevre duvarları ve avlusunda kilisenin Creswell'e göre konumu

Çizim 4, (CrF. 89, Watzinger & Wulzinger, Creswell 1979: 172)

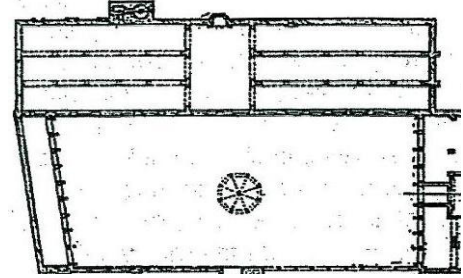
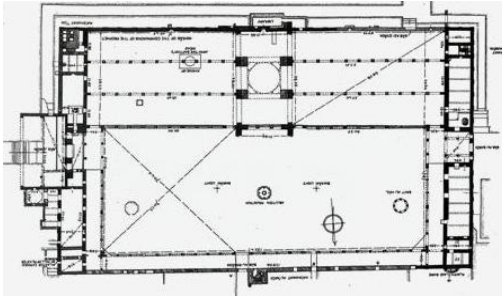
Çizim 4. (CrF. 89) Tüm Temenos alanının (iddia edilen) kiliseye çevrilmiş tahmini planı ve sonradan el-Velid'in ilave ettiği avludaki revakların görünüşü

Ardından Dussaud'dun, 'Temenos'un avlusunda, (Watzinger & Wulzin-ger'in ileri sürdüğü gibi), bir tapınak yapısı olduğu iddiasını kabul etmekle be-raber, bu alanın Theodosius (379-95) tarafından tek aşamada kiliseye dönüş-türülmesinin hem tapınağın iç sahnının (Naos) oldukça küçük olması hem de Hıristiyan ritüeline göre yönünün yanlış olmasından hareketle, mümkün olama-yacağını' ifade etmiştir. Ancak 'bu alanın tamamının sonradan kiliseye çevril-diği fikrine katıldığını ve Temenos Tapınağı'nın güney duvarına paralel olarak yapıldığı ileri sürülen kilisenin, Heraclius tarafından avlunun, şu an Emeviyye Camii'nin haremının bulunduğu güney tarafına, transeptli olarak yapıldığını' belirtmiştir. Ayrıca 'kiliseye güney cephede üzerinde Grekçe üçleme (Trinity) ile ilgili kitabe bulunan üçlü giriş kapısından (Çizim 3) girildiği görüşünü be-nimsediğini' dile getirmiştir (Dussaud'dan aktaran; Creswell 1979: 183, dn. 1).

Creswell, bu iddialara Baulked'in kısmen itiraz ederek; 'Dussaud'un iddiası kabul edildiğinde, yapı biraz çarpık olmakla birlikte transept'in bir payesinin bu üçlü kapının ortasına geleceği (Çizim 2, 4) ve girişi kısmen kapatacağı için, bunun kabulünün mümkün olmayacağını, o dönemde yapıda transept veya kubbe bulunmayacağını (Çizim 1), bunların VI. yüzyılda yapının çarpıklığını düzenlemek için yapılmış olabileceğini kabul etmenin daha doğru olacağını' yazdığına dikkat çekmiştir. Cümlelerin devamında da "ortaya atılan bu iddiaların hiçbirinin tarihî bir kaydı, belgesi bulunmadığı gibi, Hıristiyan ve Müslüman kaynaklarda yazılı olan bilgiler ile çeliştiğine" vurgu yapmıştır (Creswell 1979: Creswell: "Burada önceden bulunan kilise yapısının, Temenos'un avlusu-nun tamamını kaplayacak -bugünkü Şam Emeviyye Câmii- kadar büyük olduğu şeklindeki tutarsız iddiaları ortaya atan Watzinger & Wulzinger gibi yazarlar, bu kilise yapısının 136 m'nin üzerinde büyüklüğe sahip ve bir cephesinin avluya açık bir planda yapılmış olduğunu söyleyecek kadar saçmalamışlardır. Çünkü bu ölçülere sahip bir kilise yapısı o dönemde sadece Suriye topraklarında de-ğil, Avrupa'da dahi varlığı bilinen/duyulan bir şey değildir. Ayrıca bu kilisenin güney duvarına bitişik yapıldığı şeklindeki iddialar ise el-Ömerî'nin (ö. 1344) kitabında '*Burada önceden bulunan kilisenin dört tarafı revaklarla çevrili idi*' şeklinde erken dönem kaynaklardan aktardığı bilgiye ters düşmektedir (El-Ö-merî'den aktaran; Creswell 1979: 195, dn. 1).

Görünüşe göre Watzinger & Wulzinger ile Dussaud, [kendilerinin] Şam Emeviyye Câmii gibi Suriye kiliseleri içinde ebeveyni [öncül örneği] bilinmeyen devasa mimarî bir yapıyı ‘o önceki dönemde bir kilisedi’ şeklinde göstermeye uğraşmış olmalarından biraz rahatsızlık hissetmiş olmalı ki, bu duygularını bastırmak için yerlerinde duramayıp daha da büyük bir adım atarak Diyarbakır Ulu Câmii hakkındaki rivayetleri delil gösterip, dönem ve tip (plan) olarak Şam’daki Aziz Yuhanna Kilisesi’ne benzemesinden (Çizim 5 ve Çizim 6) yola çıkarak ‘O da önceden bir kilisedi ve O da bir müddet Hıristiyanlarla ortaklaşa kullanıldı’ şeklindeki iddialarını ileri sürmüşlerdir.” demiştir.

Çizim 5, (CrF. 90, Creswell 1979: 186-1)   Çizim 6, (Kuban 2002: 92)

Çizim 5. I. Velid'in 715'de yaptırdığı Şam Ulu Câmii planı Çizim 6. Diyarbakır Ulu Câmii'nin erken dönem planı

Creswell devamında; “Aslında Şam Emeviyye Câmii hakkındaki bu efsanevi durum, Vâkıdî gibi birçok Müslüman müellif tarafından, Diyarbakır’a da uyarlanarak, ‘Diyarbakır (Amida) Araplar tarafından fethedilince ana kilise üçte ikisini Müslümanların, üçte birini Hıristiyanların kullanacakları şekilde paylaşıldı (Vakıdî’den aktaran; Creswell 1979:185, dn. 5)’ şeklinde anlatıldığı için, tamamen onların uydurması değildir. Ancak Hıristiyan kaynaklarında Diyarbakır’da Heraclius tarafından 629’da yaptırılan büyük kilisesinin (fethin ardından) hâlâ kilise olarak kullanılmaya devam ettiği ve 770 yılında restorasyonu yapıldığı yazılıdır” diyerek bu iddianın yanlışlığını tarihî belgelerle de açıklayıp itirazlarını ortaya koymuştur (Dionysius of tell Mahre’den aktaran; Creswell 1979:185, dn. 6).

Creswell bu açıklamalarına ilave olarak Diyarbakır Ulu Câmii'nin avlu revaklarında görülen sivri kemerler ile bu câmide bulunan üç sahnın yükseklik

ve genişliklerinin neredeyse birbirine eşit olması gibi, o dönem Hıristiyan mimarisinde görülmeyen özelliklere işaret ederek, Diyarbakır Ulu Câmii'nin kiliseden çevrilme bir yapı olamayacağını iddia etmiştir. Devamında revaklı avlu duvarı üzerindeki 484/1091 tarihli "... *Melikşah yapılmasını emretti*" (Akok 1968: sy.8) içerikli kitabeye işaret ederek; "475/1082'de Şam Ulucâmii'nin çökmüş olan kubbesi ile payelerini yeniden yaptırdığı bilinen Melikşah'ın, Diyarbakır Ulu Câmii'ni de Şam Ulu Câmii'ne benzeterak yeniden yaptırmış olduğuna inandığımı" söylemiştir (Creswell 1979: 185, dn. 7). Ayrıca kendisinin aktardığı bu bilgilerin Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarda mevcut olduğunu Avrupalı yazarların da bilmelerine rağmen bunları görmezden geldiklerine^{8*} dikkat çekmiştir.

Creswell, Müslümanların *'fetihten sonra Temenos Tapınağı'nın avlusundaki Aziz Yuhanna Kilisesi'ni Hıristiyanlarla ortak kullandıkları'* şeklindeki iddia ile ilgili olarak ise; önce 670'li yıllarda Ortadoğu'ya Hacı olmak için yaptığı yolculuk sırasında Kudüs'e ve Şam'a uğradığında tuttuğu notlarda buralarda gördüğü kilise ve cami yapılarından da bahsetmiş olan Hıristiyan Hacı Arculf'un yazdıklarına da yer vermiştir. Creswell, Hacı Arculf'un notlarında geçen: *'...Bir de haç karşıtları oraya (Şam'a) bir çeşit mabed yapmışlar...'* (Creswell 1979: 34, dn. 2) cümlesini bu alanda Müslümanların bir çeşit inşaat yapmış olduklarına delil göstererek, fethin ardından Müslümanların Temenos Tapınağı'nın avlusunda *'Peygamberin sahabelerinin namaz kıldıkları yer'* (Çizim 7) olarak kabul edilen, ana mihrabın sol tarafındaki diğer mihrabın bulunduğu, güneydoğu kısmını bir mescide dönüştürdüklerini (Çizim 8), bunu da avluyu ikiye bölecek şekilde ortasından bir duvar örerek yapmış olacaklarına inandığını belirtmiştir. Creswell bu düşüncesinin İbn Şakir'in (ö. 1362) kitabında (Creswell 1979: 189, dn. 3) yazılı olan *'Müslümanlar ve Hıristiyanlar (avluya) aynı kapıdan giriyorlardı, sonra Hıristiyanlar batıya dönüp kiliselerine, Müslümanlar da sağa doğru dönüp kendi camilerine gidiyorlardı'* şeklindeki anlatıma da uygun

⁸- "Örneğin Sayın Elisséeff, *İslam Ansiklopedisi*, II (New ed.)'de Dımaşk maddesinde şehrin fethinin ardından kilisenin Müslümanlarla paylaşıldığı konusunu tartışırken Vakıdî'nin bizzat görüp okuduğunu söylediği 'anlaşma vesikası' görmezden gelmiştir" şeklinde sitem etmiştir (Creswell 1979: 188, n.2).

*[Creswell'in bu siteminin yayımlanmasından sonra *İA*'nın Türkiye'de 1964 -1987 arasında MEB tarafından yayımlanmış olan tercüme baskısı, XI, s.298-310 arasındaki Şam maddesinde Sayın Elisséeff'in makalesinin yerine, R. Hartman'ın makalesi konulmuş ve s. 299'da bu konuyla ilgili kısmında; "İbn Asakir'de yazılı olan 'kilisenin paylaşıldığı' şeklindeki rivayetin asılsız olduğunun uzun zamandır bilindiği", s. 300'de ise: "Fethin ardından şehrin, hele bilhassa Aziz Yuhanna Kilisesi'nin taksimi ise gerçekte bahis konusu olamaz" şeklinde bir düzeltme ifadesine yer verilmiştir!]

düşüğünü söylemiştir. Ayrıca bu konuda İbn Asakir'den aktarılan *'fetihten sonra Müslümanların orada bulunan kiliseyi [mabedi] Hristiyanlarla paylaştılar'* şeklindeki ifadelerin, kiliseyi ortak kullandılar anlamında değil, içinde kilise bulunan Temenos Tapınağı'nın avlusunun batı kısmını Hristiyanlar kullanırken, doğu kısmını Müslümanlar mescide dönüştürerek ortaklaşa kullandılar (Çizim 7-8), şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmiştir⁹.

Creswell, bu görüşünü desteklemek için 'Şam'daki Kubbetü'l-Hadra' başlığı altında Muaviye'nin, [639-640'da] Şam valisi olmasının ardından (Aycan, 2005: 332¹⁰, eski Dârü'l-imâre yapısını tamamen yıktırıp *'üzerinde yeşil kubbesi olan ve Kubbetü'l-Hadrâ adıyla anılan yeni bir Dârü'l-imâre yaptırdığı'* meselesini gündeme getirerek Mukaddesî'nin *'Muaviye'nin evinin kapısı direkt olarak caminin maksuresine açılıyordu'* şeklindeki yazdıklarını aktararak erken devir İslâm kaynaklarında bu durumun yazılı belgeleri bulunduğu dikkat çekmiştir (Creswell 1979: 141, dn. 6). Ayrıca "Halife I. Velid'in talebi üzerine Bizans İmparatoru I. Justinien'in Medine, Kudüs ve Şam'daki cami inşaatları için Hristiyan ustalar ile yükler dolusu mozaiklerin yanı sıra altın ve gümüş gönderdiği" iddiasını da eleştirmiştir.

Creswell bu konuya giriş olarak, *Early Muslim Architecture* kitabının ilgili bölümlerinde, Velid b. Abdulmelik'in 705'te halife olmasından sonra, babası Abdulmelik'in yeniden yaptırmak maksadıyla Hz. Ömer zamanından kalan

⁹ "...Daha sonra Velid b. Abdülmelik mâbed harabesinin batı tarafında bulunan kiliseyi veya bir iddiaya göre sadece aradaki duvarı yıktırıp bütün sahayı kaplayacak olan..." şeklinde arada bir duvar bulunduğunu ima eden ifadelere yer verildiğine de rastlanmaktadır. (Yazıcı, 1995: 108). Bu bilgi için *DİA*, VII'den "Cami" maddesi s. 48-49 kaynak gösterilmiştir. Burada refere edilen s. 49'da bu konuyla ilgili olarak: "...Gerçi bu (Emevîye) caminin asıl binasının yukarıda sözü edilen Aziz Yuhanna Kilisesi olup olmadığı henüz tam açıklığa kavuşmuş değildir. Velid, kilisenin Hristiyanlara bırakılan kısmının kendilerine satılmasını istemiş ve büyük bir servet teklif etmiş, ancak Hristiyanlar bunu kabul etmeyince aradaki duvarı yıktırarak kilisenin tamamını mescide katmıştır." İbaresini kullanmaktadır. s. 48'de bu konuyla ilgili sadece: "... Dimaşk'ın fethinin ardından (14/635) Romalıların baş tanrısı Jupiter'in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu, yüksek duvarlı büyük salonu Ebu Ubeyde b. Cerrah gözetiminde camiye çevrilmiş..." cümlesi İA, XI, s. 299 kaynak gösterilerek aktarılmıştır. Yukarıda (dn. 6'da işaret edildiği gibi) refere edilen İslâm Ansiklopedisinin "Şam" maddesi XI, s. 299'dan aktarılan cümlelerin devanda "İbn Asakir'de yazılı olan kilisenin paylaşıldığı şeklindeki rivayetin asılsız olduğunun uzun zamandır bilindiği", ve hemen sonraki s. 300'de de "...Fethin ardından şehrin, hele bilhassa Aziz Yuhanna Kilisesi'nin taksimi ise gerçekte bahis konusu olamaz..." şeklindeki düzeltme ifadelerine yer verilmiştir. Buna rağmen Türkiye'de bu konuyla ilgili yapılmış yayınlarda bu bilginin sadece s. 299'daki ön kısmının alınıp devamının alınmadığı görülmektedir.

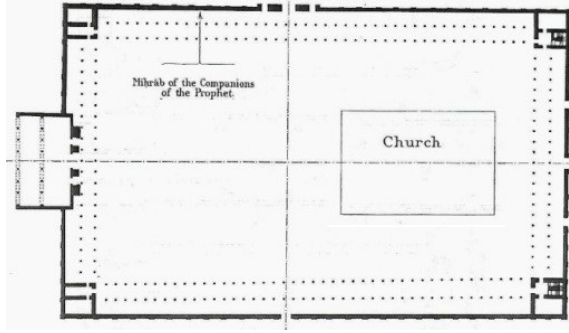
¹⁰ 638'de Ürdün bölgesi sorumlusu olarak yardımcısı olduğu fethin kumandanlarından ve ağabeyi Şam valisi Yezid b. Sufyan'ın veba salgınında vefat etmesi sonucu Muaviye'nin Hz. Ömer tarafından 640 yılında sadece Şam ve yakın civarının valiliğine terfi ettirildiği nakledilmiştir.

(Ülken 1948:40; Önkal-Bozkurt 1993: 48; Fayda 2007: 49)¹¹ dar ve uzun planlı ilk mescidi yıktırarak inşaatını başlattığı, fakat ömrü yetmediği için tamamlayamadığı Kudüs'deki Mescid-i Aksa'yı tamamlamak, Mescid-i Nebevî'yi de yeni baştan yapmak istediğini anlatmaktadır. Creswell bununla birlikte Velid'in Temenos Tapınağı'nın avlusunun batı kısmındaki kiliseyi Hıristiyanlardan satın alıp yıktırmak suretiyle, Emeviye Camii'ni yaptırması gibi büyük inşaa faaliyetlerini uzun ve detaylı olarak anlatmıştır (Creswell 1979: 41-43). Daha sonra Şam Emeviye Câmii'nin inşaatının başlama süreciyle ilgili olarak Mukaddesî'nin (ö. 991) *'el-Velid, Câmi'nin yapımı için kabiliyetli ustaları Fars'tan, Hindistan'dan, Mağrib'den ve Rum diyarlarından topladı ve Suriye'nin 7 yıllık arazi vergilerini ve Kıbrıs'tan getirilen 18 gemi yükü altın ve gümüşü de* (Le Strange'den nakleden Creswell 1979: 151, dn. 7)¹² *bu inşaata ayırdı. Rum imparatorunun gönderdiği alet–edevat, malzemeler ve mozaikler de cabası'* şeklindeki ifadelerine yer vererek erken devir Müslüman müellifler tarafından nakledilen Bizans Kralı I. Justinien'den gelen yardım konusunu ele almıştır (Creswell (1979), v. I, p. I, p. 151, dn. 8)¹³. Arkasından İslâm kaynaklarının en eskilerinden birisi olan tarihçi İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *'er-Riyaşî'nin kitabında; 'el-Velid Şam'da câmisini yapmak için kiliseyi yıktırduğunda, Rum kralından bir mektup aldı. Mektupta kralın, 'Babanın yerinde bırakmayı uygun bulduğu kiliseyi yıktın, eğer senin bu yaptığın iş doğru ise baban yanlıştı, yok eğer baban doğru idiyse, sen babanı utandıracak bir iş yapmış oldun'* şeklinde yazılı olan rivayeti gündeme getirmiştir (Fagman'dan nakleden: Creswell 1979: 152, dn. 5).

¹¹ 643'te Kudüs'de inşa edilmiş olan Halife Ömer Camii'nden (günümüze) hiçbir eser kalmamıştır. Onun yerinde bugün Kudüs Camii [Mescid-i Aksâ] bulunmaktadır.” (Ülken 1948: 49); “...Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer, Mescid-i Aksâ'nın bir çöplük haline getirilmiş olan yerini tesbit ettirerek burada büyük bir mescid yaptırmıştır. Basit bir yapısı olmasına rağmen bu mescidde 3000 kişi namaz kılabilirdi...” (Önkal-Bozkurt 1993: 48); “...Halife Ömer, Kudüs'ün barış yoluyla fethedilmesinin ardından Mescid-i Aksa'nın [Süleyman Mabedi'nin] yerini tespit etmiş ve buraya büyük bir mescid yaptırmıştır...” (Fayda 2007: 49).

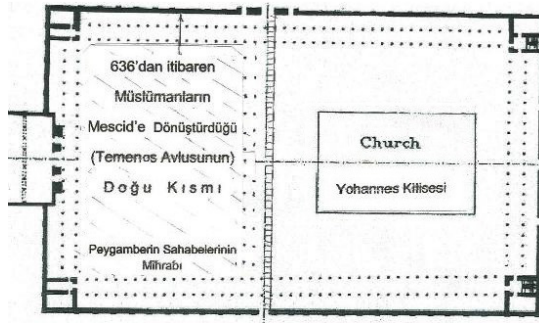
¹² “Mukaddesî'nin ve diğerlerinin de hep 18 rakamı ile bahsettiği şey asıl olmuş ama yükün miktarı zamana ve kişiye göre deve, katır, gemi yükü v.b. olarak değiştirilmiş olmalıdır. Çünkü başka kaynaklarda bu '18 gemi yükü' deyimini, 18 katır yükü olarak geçmektedir. Aslında 18 gemi yükünün de zaman içinde çok aşırı abartılarak komik hale geldiği de fark edilmektedir.” (Le Strange 1890: 229). Ayrıca İbn el-Fakih'in (ö. 903) yazdığına göre *'bu inşaat tüm devletin 7 yıllık arazi vergisini yutmuştu ve işin sonunda hesaplar (kayıtlar) halîfeye 18 deve yükü halinde sunulmuş, o da bunların hepsinin yakılmasını emretmişti'* (Le Strange 1890: 233).

¹³ “Aynı rivayet Kurtuba Ulu Camii'nin inşasıyla ilgili olarak İbn Ezherî'nin (ö. 1306) kitabında; *'Halife el-Hakem, Rum kralına mektup yazıp, yapacağı cami için kendisinden malzeme istemiş, Kral'da halîfeye özel mozaikler göndermişti, aynen el-Velid'in Rum kralıyla arasında geçen olay gibi.'* şeklinde tekrar edilmiştir (Fagman ts: 392)”

Çizim 7, (CrF. 99, Creswell 1979: 194)

Çizim 7. Temenos avlusunun batı kısmındaki kilise ve güney-doğu duvarındaki Hz. Peygamberin Sahabelerinin Mihrabı.

Çizim 8, (CrF. 99'dan adapte)

Çizim 8. (CrF. 99 üzerinden hazırlanan) Temenos'un Batısındaki Aziz Yuhanna Kilisesi ve Şam'ın fethinin ardından araya duvar örülerek Mescide dönüştürülen doğu kısmının (tahmini) görünüşü.

Bu konuyu eski kaynaklardan takip etmeye devam eden Creswell öncelikle kraldan Velid'e gönderilen bu mektupla ilgili 889'daki ilk yazılı kayıttan yaklaşık 300 yıl sonra, İbn Asâkir'in (ö. 1176) '*el-Velid, Bizans kralına tehditkâr bir mektup yazdı*' ifadesiyle olayı tamamen tersine çevirip; "...*Velid b. Abdulmelik Şam Camii'ni inşa etmek istediğinde inşaatta çalışacak çok fazla sayıda elemana ihtiyaç duydu, bu sebeple Bizans Kralı Tagira'ya yazdığı mektupta; 'Benzeri şimdiye kadar yapılmamış ve yapılamayacak güzellikte bir cami yapmak istiyorum, bana 200 Rumi (işî bilen) eleman gönder, eğer dedi-*

ğimi yapmazsan ordumla gelip memleketini işgal edeceğim, Kudüs'tekiler ve Urfa'dakiler de dâhil olmak üzere benim topraklarımdaki bütün kiliseleri ve Rum eserlerini yıkacağım' dedi. O'nu bu hareketinden vazgeçirmek ve durumu yumuşatmak için cevap olarak Tagira; 'Eğer senin baban bu meselenin gerekli olduğunu anladı fakat ihmal ettiyse bu babanın hatası idi, ancak bu meselenin gerekli olduğunu ilk anlayan sen isen ve bu konu babandan saklandı ise bu da senin üzerine bir hata sayılır. Buna rağmen istediğin elemanları gönderiyorum' diye cevap yazdı" şeklinde asıl mektuba belgesi olmayan başka ifadeleri de eklediğine dikkat çekmiştir (Creswell 1979: 152, dn. 6).

Konunun devamında da İbn Asâkir'in bu abartma ve ilavelerini, İbn Cübeyr'in (ö. 1217) 200 olan eleman sayısını 1.200'e çıkartarak naklettiğini (Creswell 1979: 152, dn. 8), İbn Batuta (ö. 1369) ve İbn Cübeyr'in de bu bilgiyi aynen kopya ettiklerini; El-Ömerî (Creswell 1979: 152, dn. 9), İbn Şakir (Creswell, 1979: 152, dn. 10) ve İlmevî'nin de (Creswell 1979: 152, dn. 11) bu tehdit mektubunu aynı şekilde naklettiklerini gündeme getirmiştir.

Creswell kendisi gibi, bu olayın tarihî süreçte abartılıp çarpıtıldığı görüşüşünü benimseyen ve bu konuda ciddi araştırmalar yapmış olan Marguerite van Berchem'in 'The Mozaics of the Dome of the Rock at Jarusalem And the Great Mosque at Damascus' (Creswell 1979 içinde: 323) isimli önemli çalışmasında Velid'in Bizans kralından yardım istediği iddiasına karşı kaleme aldığı önemli eleştiri ve itirazlarını şu şekilde sıralamıştır:

"1- Medîne ve Şam câmilerinin inşası hakkında erken dönemde yazılmış olan kaynaklarda böyle bir yardım talebi ve yardımın geldiği bilgisi bulunmamaktadır.

2- İbn Asâkir'in XII. yüzyılda Halife el-Velid'i Bizans kralına tehdit mektubu yazmış olarak göstermesine rağmen, IX. yüzyılda yazılmış olan versiyonunda ilk önce Bizans kralının el-Velid'e kiliseyi yıktığı için şikâyet mektubu yazdığı anlatılmaktadır.

3- O tarihlerde her iki tarafın da, içinde bulunduğu şartlar gereği birbirlerine bu tür bir talepte bulunmaya ve yardımlaşmaya uygun görünmemektedir.

4- On dört yıl önce Kubbetü's-Sahre'nin (691) mozaiklerinin dışarıdan yardım alınmadan yapılabilmiş olması, Halife el-Velid'in Şam Emeviyye Camii (705) için dışarıdan yardım isteme ihtimalini zayıflatmakta ve hatta gerçek dışı bir efsaneye dönüştürmektedir."

Creswell, Marguerite van Berchem'in yazdıklarından çıkarımlarını destekleyerek "Bana göre de çok uzun yıllar bu iki büyük devlet arasında devam etmiş olan düşmanlık bu tür bir yardımlaşmayı büyük oranda imkânsız kılar. En önemlisi de İbn Kuteybe'nin anlattığı olayın 300 yıl sonra İbn Asâkir tarafından tamamen farklı aktarılmış olmasıdır" demektedir. Creswell konuyla ilgili görüşlerini "Ben bu konu hakkında epeyce düşündüm. Eski tarihî kaynaklardaki bu hataları doğrularıyla düzeltmek imkânsız olduğu için bu gibi durumlara başka açıklamalar bulmak lazım. Şam'daki Temenos'un paylaşılması konusuna getirdiğim açıklamalar gibi bu konuya da, *'yardım isteme ve büyük miktarda yardım nakledilmesi tarih içinde belki gerçekten olmuş bir olaydan yola çıkıp, sonra değişime uğrayarak böyle bir efsaneye dönüşmüş olabileceği'* şeklinde makul bir açıklama buldum" diyerek sonuca bağlamıştır. Bu görüşünü desteklemek için de Habeşistan'ın Arabistan coğrafyasını, sonuncusu 531'de Habeşli General Ebrehe'nin liderliğinde olmak üzere, 4 defa işgal etmeleri (Karlığa – Çetiner, 1993: 5657; Esed 1997: 1307) ile bu işgaller sonrasında Habeşlilerin Kral Ezana zamanında (460) Hıristiyanlığı kabul etmeleri ve bunun öncesinde yaşanmış tarihî olayları delil gösterip bunları Taberî'den; "...Bizans Kralı Kayzer, [VI. yy'da] Negus'da kendisine karşı gelen Ebrehe'yi affedip, Arap yarımadasına yönetici tayin etmişti. Bunun ardından Ebrehe de San'a'ya [Yemen] çok muhteşem ve eşi benzeri olmayan altın süslemeler ve mükemmel güzellikte tasvirlerle dolu bir kilise yapmak istedi ve bu düşüncesini Kayzer'e bir mektupla bildirerek bu konuda yardımcı olması için yalvardı. Bizans Kralı da Ebrehe'nin bu isteğini kabul ederek ona yükler dolusu mermer, mozaik ve inşaatı yapacak elemanlar göndererek Ebrehe'nin kiliseyi istediği güzellikte yapmasını mümkün kıldı..." (Creswell 1979: 153, dn. 2) şeklinde nakletmiştir. Devamında "Görüldüğü gibi önceki devirde bu bölgede böyle bir olay yaşanmış, Hıristiyan bir valinin başından tarih içinde, böyle bir olay geçmiştir. Bu olayın en dikkat çeken tarafı ise Taberî'nin bahsettiği, Kral tarafından gönderilen, inşaat ustaları, yükler dolusu mermerler ve mozaiklerdir. Zira bu olayda adı geçen malzemeler, el-Velid hadisesindeki Bizans Kralı'nın gönderdiği inşaat ustaları, yükler dolusu mermer ve mozaikler ile aynıdır. Ayrıca bu karışıklığa sebep olabilecek bir başka benzerlik de o tarihlerde (527-65) Bizans tahtında I. Justinien'in, el-Velid zamanında ise (705-11) II. Justinien'in olmasıdır. Ezrakî'nin (Creswell 1979: 153, dn. 3) ve Ebu Salih'in kitaplarında da San'a'daki kilise hakkında oldukça detaylı anlatımlar mevcuttur.

O dönemde mezkûr olay ve bu kilise Müslümanlar arasında iyi biliniyordu, o kadar ki Mes'udî (ö. 956) kitabında, '684'de Abdullah b. Zübeyr'in, Suriye ordusunun saldırısından sonra yıkılan Kâbe'yi yeniden yaparken San'a'daki bu kiliseden mozaikler ve 3 tane sütun getirttiğini' yazmıştır" diyerek iddiasını tarihte yaşandığı bilinen bazı olaylara dayandırmıştır (Creswell 1979: 153, dn. 5).

Creswell konuyla ilgili görüşlerini devamlı "Ben şöyle tahmin ediyorum; bu kiliseden malzemeleri getirmek için giden Mekkelilere oradaki insanlar bu sütunlar, mermerler ve mozaiklerin buraya Bizans kralı tarafından inşaatı yapacak ustalarla beraber nasıl gönderildiğini anlatmış olmalıdır. Onlar da konuyu zaman içinde başkalarına anlattılar ve hikâye ağızdan ağıza, anlatıla anlatıla değişerek 300-400 yıl sonraki kaynaklarda el-Velid'in Medîne Camii'ni yeniden yaptığı zamana ve sonrasında Şam Camii'nin inşa sürecine uyarlanan bir muhtevaya dönüşmüştür. Cami inşaatında çalışan işçi / ustaların İslâm dünyasının başka bölgelerinden geldiklerine rahatlıkla inanabiliriz. Bu durum Papyri'deki bilgilerle de eşleşiyor" sözleriyle tamamlamaktadır.

Creswell eski dönemlerde meydana gelmiş olaylardan çıkarımlarını bu şekilde tarihî belgelerle ortaya koyarak, Bizans İmparatoru'nun İslâm Halifesi'ne yükler dolusu altın ve mozaik gönderme ihtimalinin zayıf olduğunu, ancak Velid'in İslâm imparatorluğunun dört bir yanından din ve ırk ayrımı yapmadan ustaları, sanatkârları inşaatlarında çalıştırmış olmasının doğal olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda Mukaddesî'nin (ö. 991) '*el-Velid'in Ulu Camii'nin yapımı için kabiliyetli ustaları Fars'tan, Hindistan'dan, Mağrib'den ve Rum diyarlarından topladı*' şeklindeki ifadelerini doğru kabul etmiştir. Zira Mukaddesî gibi Müslüman yazarların işçilerin geldiği coğrafyaları yazarken Mısır isminden bahsetmemiş olmalarına Herzfeld Guest'deki yazısında (Creswell 1979: 152, dn. 9), Mukaddesî'de geçen Mağrib kelimesinin o dönemde Mısır'ı da kapsayan bir ifade olduğuna yönelik mantıklı bir açıklaması vardır. Nihayetinde bu durumun sonradan Körn Ishgauh'ta Sohag'ın 30 km kuzeyinde 1901'de keşfedilen ve 'Aphrodito Papyri'si olarak anılan evrakların (90-96 / 709-14) Mısır Valisi Kurra b. Şerik'in yukarı Mısır'da Aphrodito eyaletinin bölge yöneticisi Basilius ile yaptığı yazışmaların birer kayıtlarının olduğunun anlaşıldığına" dikkat çekmiştir.

Creswell Aphrodito Papyri'si olarak bilinen evraklar hakkında da bilgi vererek; "1403, 1414, 1435 numaralı yazışmalarda, Kudüs'te devam eden ve

‘Kudüs Câmisi’ olarak bahsedilen inşaata alınan malzemeler ve inşaatta çalışan işçilerin 6 ve 12 ay gibi süreleri bulmuş yevmiye bilgilerinin bulunduğunu hatırlatarak; (7 Hathyr¹⁴ / 3 Kasım 709) tarihli olduğu iddia edilen bir yazısmada, ‘Şam Câmii’nde çalışmış olan bir desterecinin 6 aylık ücretinin ödemesi’ bahsinin geçtiğini, diğer bir yazısmada ise, ‘Şam Câmii inşaatında çalışmış olan 40 tecrübeli kişi’ den bahsedilmiştir. Daha başka bir yazısmada da, Emîru’l-Mü’minîn’in Şam Câmii inşaatı hizmetinde çalışan mimar veya bina emininin isimlerinin *Abdurrahman ibn (Salman) ve Ubeyd b. Hurmuz* olarak belirtilmiş olmasını, Şam’daki Ulu Câminin inşaatında Mısır’dan gelen işçilerin çalıştırılmış olabileceğinin delili olarak göstermiştir (Creswell 1979: 152, dn. 3).

Baştan beri çoğunluğu oryantalist olarak tarif edilen birçok Avrupalı araştırmacının, uzun zamandır propagandasını yaptıkları yanlı yayınlara alternatif olarak yukarıda ortaya konulan bilgiler, Avrupa dillerindeki yayınlarda mevcut olmasına rağmen, taraflı oryantalistlerin hedeflerine uymadığı için görmezden gelinmiştir. Creswell tarafından tarihî ve mimarî delilleriyle birlikte, erken devir Müslüman ve Hıristiyan kaynaklarında bulunup ortaya çıkartılarak Creswell’in önce 1932’de, son olarak 1969’da, güncellenerek *Early Muslim Architecture* kitaplarında yayınladığı bu bilgiler oryantalistlerin bu konudaki iddialarını geçersiz kılmıştır. Ancak Türkçe literatürde yeterince incelenip değerlendirilmediği için Creswell’in bu önemli *Early Muslim Architecture* yayınlarının kıymeti yeterince anlaşılamamıştır.

Creswell’in ortaya koyduğu bilgiler ve yanlı oryantalistlere verdiği cevaplardan, Şam’ın 636’da, ikinci ve son defa, fethedilmesinin ardından Müslümanların, şehrin merkezinde bulunan Roma dönemine ait Temenos Tapınağı’nın avlusunda bulunan Aziz Yuhanna Kilisesi’ni Hıristiyanlarla paylaşarak kullanmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak Müslümanlar Temenos Tapınağı’nın avlusunun batı kısmını içindeki kilise ile birlikte Hıristiyanlara bırakmış ve doğu kısmını mescide dönüştürerek kullanmışlardır. Böylece Şam Emeviyye Câmii’nin oryantalistlerin iddia ettiği gibi önceden orada bulunan bir kilise yapısı olmadığı, Emevî halifesi Velid b. Abdümelik tarafından, 705-715 tarihleri arasında, cami olarak yaptırıldığı tarihî ve mimarî delillerle ortaya konulmuştur.

Diyarbakır Ulu Câmii hakkında Şam Emeviyye Camii’nde olduğu gibi, şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra yapıyı Müslümanlar ve

¹⁴ Bizans tarih sisteminde ay ismi

Hıristiyanların bir müddet müşterek kullandıkları ileri sürülmüştür. Buna karşın dönemin Hıristiyan kaynaklarında Heraclius tarafından 629'da yapılan, şehrin en büyük kilisesinin fethin akabinde ve daha sonraki yıllarda açık bulunduğu yazılıdır. Halen yapıda mevcut bulunan kitâbe ve mimarî belgeler de göz önünde bulundurulduğunda yapının eski bir kilise olmayıp cami olarak inşa edildiği tarihi ve mimari belgelerle sabittir.

Creswell bu çalışmasında Marguerite von Berchem'in çok yönlü araştırmalarına işaretle, Velid b. Abdulmelik'in Mescid-i Nebevî, Şam Emeviyye Câmii ve Mescid-i Aksa gibi camileri yeni baştan yaptırırken Bizans İmparatoru'ndan usta ve sanatkâr desteği almadığı gibi, yükler dolusu mozaik ve saire malzemenin yanı sıra gümüş ve altından müteşekkil maddî yardım da almadığını veya bunun imkânsız derecede zayıf bir ihtimal olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.

Netice itibarıyla bu çalışmada, Türkçe yayınlara çeşitli sebeplerle eksik veya hatalı girmiş bazı taraflı bilgilerin güncellenmesi hedeflenmiş ve bu doğrultuda Keppel Archibald Cameron Creswell'in konuyla ilgili düşünceleri ele alınarak yeniden Erken Devir İslâm Mimarisi üzerine çalışma yapan araştırmacıların dikkatine sunulmuştur. Buna göre Şam Emeviyye Camii ve Diyarbakır Ulu Camii'nin kiliseden çevrilme olmadığı eski mabedin yerine cami olarak yeni baştan inşa edildiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

AKOK, Mahmut (1969), “Diyarbakır Ulu Câmii Mimarî Manzumesi”, *Vakıflar De gisi*, VIII, Ankara, sy. 8, s. 113-139.

AYCAN, İrfan (2005), “Muaviye b. Süfyan”, *DİA*, XXX. C. XXX, 332-334.

BELL, Harold, Idris (1911), *Greek Papyri in the British Museum: IV, (The Aphrodito Papyri*, p. 80), London.

BERCHEM, Max van - STRÍZYGOSKİ, Joseph (1910), *Amida*, Berlin.

BERCHEM, Marguerita. van (1979), “The Mozaics of the Dome of the Rock at Jarusalem And the Great Mosque at Damascus” den aktaran: K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, (1979), New York v. I, p. I, pp. 323-371.

BUTLER, Howard Crosby (1908), *Ancient Architecture in Syria, Sect. B: Northern Syria*, USA’den aktaran: Creswell, K.A.C., EMA (1979), v. I, p. I, pp. 102,104.

CAETANİ, Leone (1905-1926), *Annali dell’ Islam*, I-X, Milano/ Rome.

CRESWELL, K.A.C. (1958), *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Penguin Books, Middlesex, UK.

CRESWELL, K.A.C. (1979), *Early Muslim Architecture*, v. I, p. I, Hacker Art Books, NY.

CRESWELL, K.A.C. (1979), *Early Muslim Architecture*, v. I, p. II, Hacker Art Books, NY.

CRESWELL, K.A.C. (1979), *Early Muslim Architecture*, v. II, Hacker Art Books, NY.

DUCHENE, Herve (2002), *Troia Hazinesi veya Schliemann’ın Düşü* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Yapı Kredi Yay.

DIONYSIUS of tell Mahre (ts), Chabot’s text, pp. 6 ve 14; transl., pp. 5 & 96’den aktaran van Berchem (1910) *Amida*, Berlin, p. 56

DUSSAUD, Rene (1931), “Le Temple de Jupiter Damascenien”, Syrie, III, Paris.

ESED, Muhammed (1997), *Kur’an Mesajı*, (Çev. C. Koytak - A. Ertürk), İstanbul: İşaret Yay.

FAYDA, Mustafa (2007), “Ömer (b. Hattab)”, *DİA*, C. XXXIV, 44-53.

GOEJE, Michael Jean, De (1900), *Memoire sur la conquette de la Syrie* III, Leiden:

E. J. Brill.

HARTMAN, R. (1979), “Şam”, *İA*, XI, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 298-310.

HERZFELD, Ernst (1911), *Archeologische Reise* II, Berlin.

Ibn Asâkir [ö.1176] (ts.), *Uyunu Akhbar*, Damascus Manüscript [yz.], I, fol. 158a.

İbn Ezherî [ö.1306] (ts.), *El-Bayan el-Magrib* II, (Fagman’s transl., ts.).

İbn Şakir [ö. 1363] (ts.), *Uyunu Tarikh*, Paris MS [yz.], Quatremere’s Ed. II.

İlmevî [ö. 1566] (ts.), Sauvaire’s transl., *Journal of Asiatique*, 9th serie, VII.

KARADUMAN, Hüseyin (2008), *Türkiye’de Eski Eser Kaçakçılığı*, İst.: ICOM Yay.

KARLIGA, B. – ÇETİNER, B. (1993), *İbni Kesir Tefsiri*, XV, İstanbul: Çağrı Yay.

KAMIYA, Takeo (2014) *Architecture of Islam*, sosyal medya, Erişim tarihi: 02.08.2017, http://www.ne.jp/asahi/arc/ind/2_meisaku/32_damascus/dam_eng.htm; sosyal medya, Erişim tarihi: 02.08.2017, http://www.ne.jp/asahi/arc/ind/2_meisaku/35_diyarbakir/diy_eng.htm.

KIZIL, Fatma (27.09.2011), “Oryantalistlerin Hadis Literatürü Hakkındaki Görüşleri”, Erişim tarihi: 01. 12. 2017, <http://sonpeygamber.info/oryantalistlerin-hadis-literaturu-hakkındaki-gorusleri>.

KOÇAK, Birgül (2016. 02. 06), “Uluslararası Oryantalist Kongreler (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç*, 34, 2012, s. 69-7, [Erişim tarihi: 02. 03. 2017, https://www.kebikecdergi.files.wordpress.com/2013/02/14_birgulkocak_oryantalistlerkongresi_dizgibitti_gorselbes.pdf](https://www.kebikecdergi.files.wordpress.com/2013/02/14_birgulkocak_oryantalistlerkongresi_dizgibitti_gorselbes.pdf)

KUBAN, Doğan (2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul: YKY.

KUTLU, Burcu (2007), *Batı Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar, 1860-1910*, İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enst., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

LAMMENS, Henry (1925), *Le Calife Walid et le presendu partage de la mosquee I*, BIFAO., XXVI. Beyrouth.

LE STRANGE, Guy (1890), *Palestine Under the Moslims*, London: Palestine Exploration Fund.

ÖNDEŞ, Osman (2002), *Bodrumda Yağma*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

ÖNKAL, Ahmet – BOZKURT, Nebi (1993), “Cami”, *DİA*, C. VII, 46-92.

ÖZEL, Ahmet (1995), “Emeviyye Camii” *DİA*, C. XI, s.49.

RIVOIRA, Giovanni Teresio (1910), *Lombardic Architecture II*, London.

SEZGİN, Ahmet Haluk (1979), *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış*, İstanbul: MSÜ, Mimarlık Fakültesi Yay., No. 5.

TAŞKENT, Ayşe (2012/1), “Arnold, Creswell ve Grabar Metinleri Bağlamında İslam Sanatı ve Oryantalist Yaklaşımlar Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyoloji Dergisi* 3. Dizi, 24, s.157-170.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1948), *İslam Sanatı*, İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fak. Yay., No.140.

WATZINGER, C. - WULZINGER, K. (1921), *Damascus I*, Berlin: Leipzig

WIET, Gaston (1936), *Repertoire d'Epigraphie arabe*, VII. 264-5 & IX, Cairo: Institut Français.

VAKIDÎ [ö.823] (ts), Transl. of Niebuhr-Mordtmann, p. 108'den aktaran, van Berchem (1910), *Amida*, Berlin.

YAZICI, Talib (1995), “Emeviyye Camii” *DİA*, C. XI, s.108-109.

YETKİN, Suut Kemal (1984), *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul: Cem Yayınları.

YILMAZ, Yaşar (2015), *Anadolu'nun Gözyaşları*, İstanbul: Yem Yayınları.

Fettah AYKAÇ / Aziz DOĞANAY

ORYANTALİSTLERİN ŞAM EMEVİYYE CÂMİİ İLE DİYARBAKIR ULU CÂMİİ
HAKKINDAKİ İDDİALARI VE BU İDDİALARA K.A.C. CRESWELL'İN CEVAPLARI
ÜZERİNE YENİDEN DÜŞÜNME

Yasemin ULUTÜRK

TÜRK ROMANINDA DESTANÎ BİR KAHRAMAN: BATTAL GAZİ

Edip YILMAZ / Erdal ELMAS

OHİRİ'DEKİ (MAKEDONYA) OSMANLI DÖNEMİ CAMİLERİ

Neşe ÇOBAN ÇELİKDEMİR/ Aslıhan CANBUL

DÖVİZ KURLARINDAKİ DEĞİŞİMİN SİGORTA ŞİRKETLERİNİN AKTİF-PASİF
YÖNETİMİNE ETKİSİ VE BİR UYGULAMA

Müjdat KIZILOĞLU

ERZURUM KÖY SEYİRLİK OYUNLARINDA MİZAHİ UNSURLAR

Aziz COŞKUN

“SAĞLIĞIN ENDÜSTRİYELLEŞMESİ” VE TELEVİZYONDA SAĞLIK
PROGRAMLARININ SUNULUŞ ŞEKLİ ÜZERİNE BİR İNCELEME:
'ZAHİDE YETİŞ'LE' ÖRNEĞİ”

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

